

İSLÂM AHLÂKININ TEMEL ÖZELLİKLERİ

Yusuf GÜNEŞ (*)

Özet

Müslümanların gerek kendi aralarında gerek diğer toplumlarla barış ve huzur içinde yaşamalarının arkasında, şüphesiz insan fitratına uygun emir ve yasaklar koyan ve evrensel niteliğe sahip ahlâk kuralları vaz'eden İslâm dini bulunmaktadır. İslâm, hayatın bütünü alanlarını kuşatan, insanın ölüminden doğumuna kadar her anını kapsayan ahlâkî kurallar getirmiştir.

Bu makalede, İslâm'ın getirdiği ahlâkî kuralları tek tek ele almak yerine, bu kuralların arka planını, teoriğini, dayandığı temel esasları ve özelliklerini Kur'an ve Sünnet çerçevesinde ele aldık. Buna göre, İslâm Ahlâkî'nin kaynağı, İslâm Ahlâkî'nda sorumluluk, bağlayıcılık, yaptırım gücü (müeyyide) gibi temel prensipleri, diğer ahlâk ekolleriyle karşılaştırmalı olarak verdik. Bunun yanında diğer bazı temel esaslara da temas ettik.

Anahtar Kelimeler: İslâm, İslâm Ahlâkî, ahlâk, etik

The Basic Features of Islamic Ethics

Abstract

One of the reasons why Muslims live in peace both among themselves and in multicultural societies is the commands and prohibitions decreed by Islam which suit to human nature and Islamic ethics which are in universal character. Islam has brought ethical rules that cover every moment of human life from birth to death.

Rather than discussing the ethical rules that has been brought by Islam we have discussed the theoretical background, fundamental principles and features that these rules are based within the framework of the Qur'an and the Sunnah. The sources of Islamic Ethics and fundamental principles such as accountability, bindingness and sanctions according to Islamic Ethics have been discussed comparatively with other ethical movements. Besides this we touched upon certain fundamental principles.

Key Words: Islam, Islamic Ethics, morality, ethics

*) Dr.,

(e-posta: yusufg2005@yahoo.com)

Giriş

İnsanların yapageldikleri davranışların temelinde, sahip oldukları inanç veya düşüncelerinden doğan ahlâkî ilkeler bulunmaktadır. Doğru veya yanlış olsun irâdî olarak yapılan her bir davranış, ahlâkî bir harekettir. İnsanların davranışlarına yön veren ahlâkî ilkelerin ne olduğu tarih boyu tartışıla gelmiş, bazı filozoflarca veya felsefî ekollerce bu esaslar tespit edilmeye çalışılmış, kimi filozoflar da insanlara mutluluk getirecek ahlâkî ilkeler ortaya koymuşlardır.

İnsanlığa hidayet kaynağı olarak gelen İslâm dini, dünya-ahiret mutluluğunu sağlamak üzere insanların davranışlarını belirleyen birtakım emir ve yasaklar vaz'etmiştir. Bu emir ve yasaklar Kur'an ve Sünnet'de genişçe ele alınmış, bazı âyet ve hadislerde de bu emir ve yasakların (amelî ahlâk) genel itibariyle dayandığı temel ilkelere işaret edilmiştir. Makalemizde ahlâkî tanımları verdikten sonra âyet ve hadislerin işaret ettiği İslâm ahlâkının temel ilkelerini maddeler halinde vermeye çalışacağız. Bu temel ilkeleri ele alırken öne çıkan bazı ahlâkî ekollerle karşılaştırmalar yapacak ve İslâm ahlâkıyla diğer ahlâk ekollerinin farkını ortaya koymaya gayret edeceğiz.

Arapça bir kelime olan ahlâk, hulk (حُلُق) ve huluk (حُلُق) kelimesinin çoğuludur. "Hulk" ve "Huluk" kelimeleri, tabiat, seciye, din, karakter, huy manalarına gelir (İbn Manzûr, 1410/1990: X, 86). Türkçe'mizde, "hulk" ve "huluk" kelimeleri yerine bunların çoğulu olan "ahlâk" kelimesi tekil manada kullanılmaktadır. İstlâhî manada ahlâk, nefiste iyice yerleşen öyle bir melekedir ki, fiil ve davranışlar düşünüp taşınma ve fikrî bir zorlama olmaksızın bu meleke sayesinde kolaylıkla ortaya çıkar (Gazzâlî, t.y.: 67; Cürcânî, t.y.: 89). "İslâm ahlâkî" ise, nazârî ve tatbikî bütün prensiplerini Kur'ân ve Sünnet'ten alan bir ahlâk sistemidir.

İslâm Ahlâkının Kaynağı Kur'an ve Sünnet'tir

Ahlâkın kaynağı dediğimizde, ahlâkî ilke ve kuralların dayandığı temeli kastediyoruz. Tarih boyu ahlâkî ilkelere farklı kaynaklar gösterilmiştir. Bu kaynakları genel olarak din ve din dışı olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Din dışı kaynaklar, farklı filozoflar tarafından kabul edilen akıl, toplum ve vicdandır¹.

İslâm'a göre ahlâkın kaynağı ise vahiy (ilâhî buyruklar, yani Kur'ân-ı Kerim) ve O'nun beyanı olan Sünnet'dir. Nitekim Hz. Âişe (r.a.) bir soru münasebetiyle Resûl-i Ekrem'in (s.a.s.) ahlâkının Kur'ân olduğunu belirtmiş (Müslim, Müsâfirîn, 139), Resûlullah da "Ahlâkın güzelliklerini tamamlamak üzere gönderildim" (Muvatta, Hüsnü'l-huluk, 8) buyurmuştur. Kur'ân ve Sünnet, dinî ve dünyevî hayatın genel çerçevesini çizmiş, hareket ve davranışların kaidelerini tespit etmiş, böylece daha sonra fıkıhçı, hadisçi, kelâmcı, tasavvufçu, hatta (Müslüman) filozoflar tarafından geliştirilecek olan ahlâk anlayışlarının temelini oluşturmuştur (Çağrı, *DİA*: II, 1, 2; Akseki, 2006: 9-10).

1) "İhtiras ve meyillerin doğrudan doğruya tatmin edilmesi" demek olan "lezzet" ve "az zahmet veren, en çok hoşlandığımız ve hayatımızın çeşitli dönemlerinde belirli çıkarlarımıza sahip olma; esef ve ızdırıp veren şeylerden uzak durma" demek olan "menfaat"i de ahlâkın kaynağı olarak gören filozoflar vardır. Bu ekollerin tarifine dikkatlice bakıldığında "aslında ahlâkın kaybı" veya "ahlâkın yokluğu" anlaşılmaktadır (Bertrand, 2001: 85-100; Akseki, 2006: 32-38). Onun için biz de konumuz içinde bu ekollere temas etmedik.

“Akıl”, “toplum” veya “vicdan” yani insanın kendisi, ahlâkın kaynağı kabul edildiği takdirde, ahlâkî prensiplerin evrensellik niteliği de ortadan kalkmış olur (Kılıç, 1992: 145). Çünkü insan kaynaklı ahlâkî prensipler kişiden kişiye ve toplumdaki topluma değişiklik arzeder. Ahlâkî ilkelerin evrensel olması gerektiğini ilk vurgulayan filozof Kant’tır. Kant, ahlâkını akıl üzerine temellendirmiştir. Buna göre, Kant da ahlâkta nihai olarak insanı temel almaktadır. İnsan ise sadece akıldan mürekkep olmayıp onun duyguları, tutkuları, ihtirasları ve eğilimleri vardır. Bu özelliklere sahip bir insanın her zaman akli (rasyonel) davranması beklenemez. İnsanın irrasyonel (nefsî arzu ve istekler) yanlarını da hesaba katmak gerekir. Bu durumda ahlâk ilkelerinin evrensel nitelik taşıması gerektiğini ileri süren Kant’ın ahlâk anlayışının da evrensel karakter taşımadığı ortaya çıkmaktadır. Öyleyse “evrensel” ve “mutlak değer”i ortaya koyacak varlık, ruhî ve fizikî şartlardan etkilenmeyen aşkın ve mutlak bir varlık olmalıdır ki, o da ancak Allah’tır (Kılıç, 1992: 157-159).

Ayrıca Kant, bir taraftan ahlâk sistemini akıl üzerine kurarken diğer taraftan da en yüksek iyiye ulaşmak için ruhun ölümsüzlüğü varsayımına (inancına) ve Tanrı’nın varlığına ihtiyaç duymuş ve ahlâkını Tanrı ile tamamlamak zorunda kalmıştır. Ona göre Tanrı’ya inanmayan insan en yüksek iyiye ulaşamaz (Akarsu, 1999: 150, 151, 152; Ülken, 2001: 62, 268-269). Hatta Kant meseleyi bu noktadan çok daha ileriye götürerek inançsızlığın ahlâkî bir çöküntüye yol açacağını açıkça ifade etmiştir. Ne var ki, burada Kant’ın ahlâk ekolünü tamamlamak için kabul etmek zorunda kaldığı “Tanrı”, dinî muhtevasından soyutlanmış, varlığı ve yokluğu ontolojik bir esasa dayanmayan bir Tanrı’dır (Kılıç, 1992: 157-159; Aydın, 1991: 41-44, 188, 218).

Auguste Comte da ahlâkın kaynağının toplum olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre insanda fedakârlık ve benzeri güzel hasletler sosyal hayattan gelmektedir. Vicdanımız, içtimâî yapının eseridir. Vicdanımız bize bir şey söylediğinde, içimizdeki “içtimâî yapı” söz söylüyor demektir (Çağrı, 2006: 102; Akseki, 2006: 36). J.J. Rousseau da ahlâkî vazifelerin kaynağının “vicdan” olduğunu kabul etmektedir. O, ferdin, bizzat kendi tabiatının ahlâkî ifadesi olduğuna inandığı “vicdan”ından doğan bir ışıkla kendi vazifelerini şaşmaz bir şekilde görebileceğini savunur (Bertrand, 2001: 100-101; Çağrı, 2006: 103; Akseki, 2006: 39-40).

Ahlâkın kaynağını akıl ve vicdan kabul edenler, insanın tabiatında var olan bazı gerçekleri göz ardı etmektedir. İnsanlar, iç ve dış (çevre, muhit) sebeplerin, zaman ve mekânın, tecrübe ve yaşın tesirlerine maruz kalabilmektedir. Bu tesirlerin baskısı altında kalan bir akıl, hatalı kararlar verebilir. Vicdana gelince, insan, menfaati söz konusu olunca veya menfaatine ters bir durum meydana gelince vicdanının sesine kulak tikayabilir veya onun sesini bastırabilir. Onun için vicdan da ahlâka tek başına yeterli bir kaynak olamaz. Ayrıca doğru karar verebilen vicdan, iç ve dış tesirlerden, menfaatten, kötülük düşüncesinden uzak, sadece iyiliği ve hayrı düşünen bir vicdan olmalıdır. Bütün insanlar böyle bir vicdana sahip olmadıkları veya az sayıda insan böyle bir vicdana sahip olduğuna göre vicdan da ahlâkî ilkelerin kaynağı kabul edilemez (Akseki, 2006: 40, 102; Kandemir, 2005: 219).

Ahlâkın kaynağını din dışı kabul eden teorilerin hepsinde eksik olan bir unsur vardır. O da ahlâkî prensiplerin belirlenmesinde zaman ve zemine göre değişmeyen “vahiy” gibi bir ölçütün bulunmamasıdır. Böyle bir ölçütün bulunmaması, ahlâkî relativizme² ve şüpheliğe yol açmaktadır (Kılıç, 1992: 161, 162). Buna göre, kesin ve mutlak ilkeler, ancak ilâhî buyrukların yer aldığı bir ahlâk anlayışında bulunabilir.

Netice olarak diyebiliriz ki, temelinde insan olan ahlâkî ekollerde, müeyyideler insanla sınırlı kalmakta ve bu ilkelerin hiçbir kutsallığı bulunmamaktadır. İnsanı aşmayan her otorite, prensip olarak yine insan tarafından tesirsiz hale getirilebilir (Çağrı, 2006: 176). Doğrusu bütün vicdanlara zorunlu olarak bir kanunu yerleştirmek zordur. İnsanlar neden kendi kanaatini başkasının kanaatine feda etsin ki?! Bu durumda tartışmayı sona erdirmek için “üstün bir otorite”ye başvurmak kaçınılmaz olmaktadır (Draz, t.y.: 32; Kandemir, 2005: 225).

İslâm Ahlâkî İhtiyar Sahibi Ferdi Davranışlarından Dolayı Sorumlu Tutar

Ahlâkî sorumluluk, akıl sahiplerinin hür iradeleriyle karar verip azim ve kasıtle yerine getirdikleri fiillerden doğan sorumluluğa denir. İnsan, akılla hayrı ve şerri birbirinden ayırma kabiliyetine sahiptir. Bu sebeple o, iradeli fiillerinden sorumludur. Buna göre sorumluluğun iki şartı vardır: akıl ve hürriyet.

İnsanların hür iradeleriyle yapmış oldukları fiillerden sorumlu tutulmaları, ahlâk kanununun bir mânâ ifade etmemesi veya bir değer taşımaması anlamına gelir. Bu durumda ahlâk kanunu bütün gücünü ve önemini yitirir. Eğer ahlâkî fiillerden sorumluluk kaldırılabilecek olursa o fiiller, ahlâkî fiil olma vasfını kaybeder ve tabiatla cereyan eden diğer hareketlerden farksız hale gelir (Ülken, 2001: 35). Bu bakımdan ehliyet şartlarını taşıyan her insan hür iradesiyle yaptıklarından, hatta gizli niyet ve maksatlarından bile sorumlu tutulması hem aklen hem de dinen gereklidir³. İslâm dini, Peygamberler (aleyhimüsselâm) dahil bütün insanların sorumluluğa tâbi olduğunu belirtir (A‘râf 7/6).

İnsanın iradeli davranışlarına sorumluluk yükleyen üç çeşit otorite vardır. Bunlar, vicdan, cemiyet ve ilâhî otoritedir. Akıllı ve şuurlu varlık olan insan, davranışlarının iyi veya kötü olduğu değerlendirmesini yapabilir. O, iyi işler yapmaktan mutluluk duyarken kötü işler yaptığında da bundan dolayı üzülmü ve kendini kınar. İşte bu üzülen ve kendini kınayan mekanizmaya biz vicdan diyoruz. Yalnız vicdanı bozulmamış olan insanlar, kötü davranışlarından dolayı üzülmü ve utanç duyar. Bir hadiste “İnsanlar sana fetva verse de, sen yine de kalbine danış!” (Dârimî, Büyû, 2) buyrukları dinimizde vicdanın basiretine değer verildiği görülmektedir.

- 2) Ahlâkî relativizm: Temel ahlâk prensiplerinin akli bir doğrulamasının yapılmadığından hareket ederek birbirine çelişen iki temel prensipten her ikisinin de aynı derecede doğru olabileceğini savunan görüşe denmektedir. Bkz. Kılıç, 1992: 142, (dipnot açıklaması). Meselâ zina etmeyi mubah görmekle haram görmenin aynı derecede doğru olduğunun kabul edilmesi gibi.
- 3) Bu konuya açıklık getiren bir hadiste Resûlullah: “İki müslümân kılıçlarıyla karşılaştıkları zaman, öldüren de ölen de cehennemdedir” buyurmaktadır. Sahâbî “Ya Resûlallah! Öldürenin durumu malum, öldürülen niçin cehennemde?” diye sorduğunda O (s.a.s.): “Ölen de arkadaşını öldürmeğe hırslı idi de ondan” cevabını vermiştir. (Buhârî, İman, 22, Diyât, 2). Bu hadis, kastettiği bir fiili yapmakta kararlı olan bir kimsenin -onu gerçekleştirememiş olsa da-, niyetinden dolayı ceza göreceğini açık bir şekilde belirtmektedir.

Ahlâkî prensipler her ne kadar ferdi ilgilendiriyor gibi gözükse de toplumla da bir münasebeti vardır. İnsan, yaptığı davranışlarının, toplumda nasıl bir karşılık bulduğuna dikkat eder. Çünkü her bir insan, toplumun bir üyesidir. Onun için insan, üyesi bulunduğu topluma hesap vermek zorundadır. İşte bu mecburiyet insanı, toplumun isteklerine göre hareket etmeye zorlar. “Sizler amel ediniz. Yaptıklarınızı Allah, Resûlü ve bütün mü’minler göreacaktır” (Tevbe 9/105) âyetinde “bütün mü’minler göreacaktır” ibaresi kişinin topluma karşı sorumluluğunu ifade eder. Fakat içtimâî otoritenin, ahlâkî ilkeleri uygulamada yeterli olmadığı âşikârdır. Bir kötülük yapmak isteyen, fakat toplumun ayıplamasından çekinen bir kimse, bunu gizli yapmaya kalkışabilir. İşte bu durum, ictimai otoritenin tam bir etkinliğe sahip olmadığını göstermektedir.

İslâm, vicdânî ve içtimâî sorumluluğu kabul etmekle beraber bunların eksik yönlerini kapatmak üzere asıl dinî sorumluluğu vaz’eder. Dinî sorumluluk olmadıktan sonra vicdânî ve içtimâî otorite, fonksiyonlarını devamlı surette icra edemezler. Bazı toplumlarda görülen ahlâkî çöküntüler ya dinî sorumluluğun olmamasından veya dinî sorumluluğun zayıflamasından kaynaklanmaktadır.

İslâm, insanları yapıp ettikleri herşeyden sorumlu tutmaktadır. Bu sorumluluk kısmen bu dünyada tam olarak ise ahirette gerçekleşecek, yani insan sorumlu tutulduğu her davranış ve amelden sorguya çekilecektir. Konuyla ilgili bazı âyet-i kerîmelerde “Gün gelecek, her kişi gerek hayır olarak gerek kötülük olarak her ne işlemişse, hepsini önünde bulacak. Yaptığı kötülükten bucak bucak kaçmak isteyecek...” (Âl-i İmrân 3/30), “Her insanın vebalini, kendi nefesine bağladık, her insan yaptıklarına göre muamele görür. Nitekim kıyamet günü hesap defterini önünde açılmış bulacaktır. Şöyle deriz ona: Defterini oku. Bugün muhasebeci olarak kendi işini görmeye kendin yetersin!” (İsrâ 17/13-14), “Bilmediğin şeyin peşine düşme! Çünkü kulak, göz, kalb gibi azaların hepsi de sorguya çekilecektir” (İsrâ 17/36), “Sen o hasret ve pişmanlık gününü, o haklarında ilahî hükmün yerini bulacağı günü anlatarak uyar onları!” (Meryem 19/39) buyrulmaktadır⁴. Bazı hadislerde de “Kıyamet Günü insanoğlu şu beş şeyden hesaba çekilmedikçe Rabbinin huzurundan bir adım atacak kadar dahi ayrılmaz: Ömrünü nasıl geçirip tüketti, gençliğini nasıl yıprattı, malını nerede kazanıp nereye harcadı, öğrendiği ilim ile ne amel etti.” (Tirmizî, Kıyâme, 1) ve “Ümmetimin müflisi o kimsedir ki kıyamet günü namazıyla, orucuyla ve zekâtıyla getirilecek; aynı zamanda işlediği günahlardan; sövdüğü, zina isnadında bulunduğu, haksız yere mal yediği ve haksız yere kan akıttığı ve ona buna vurduğu günahlar da ortaya konacaktır. Ve böylece o kişi yaptıklarının hesabını verecek ve yaptığı kötülüklerle karşılık iyilikleri takas edilecektir. İyilikleri bitince takas işlemi, haksızlığa uğrayan kimsenin günahlarının buna verilmesi, bunun sevaplarının da ona verilmesiyle devam edilecektir. Sonucunda da cezasını ateşle çekmek üzere Cehenneme atılacaktır. İşte müflis budur.” (Müslim, Birr, 59; Tirmizî, Kıyâme, 2) buyrulmaktadır⁵.

4) Konuyla ilgili diğer âyet-i kerîmeler için bkz. A’raf 7/6; Mü’minûn 23/115; Ankebût 29/2; Ahzab 33/66-68; Saffât 37/24; Târik 86/9, 10; Zilzal 99/7, 8.

5) Konuyla ilgili diğer hadis-i şerifler için bkz. Buhârî, Rikak, 49, Tevhid, 36; Tirmizî, Kıyâme, 1, 5; İbn Mâce, Zekat, 28; Dârimî, Mukaddime, 46; Ahmed b. Hanbel, VI, 256, 377.

İslâm Ahlâkında Ahlâkî İlkeler Bağlayıcıdır

İslâm'a göre ahlâkî prensipler aynı zamanda Allah'ın emridir. Allah ise herşeyi bilen, herşeye gücü yeten, bağışlayan mutlak bir Varlık ve aşkın bir Zât'tır. Böyle bir Allah inancına sahip olan kimse Allah'ın emirlerinin kendini ilgilendirmediğini ileri süremez. Çünkü bu tutum inancıyla tezat teşkil eder.

İslâm dininin ortaya koyduğu ahlâkî prensipler, yerine getirme, itaat etme yönüyle diğer dinî emirler gibidir. Namaz, oruç, hac, zekat nasıl her müslümanın yapması gereken dinî bir vazife ise, doğru sözlü olmak, muhtaç kimselere yardım etmek, anne-babaya iyilikte bulunmak vs. de dinî bir vazifedir. Haksız yere adam öldürmek, içki içmek, zina yapmak nasıl günah ise, gıybet etmek, iftira atmak, koğuculuk yapmak vs. de günahtır ve haramdır.

Ayrıca İslâm'a göre ahlâkî vazifeler, dinî hükümlerin önemli bir kısmını teşkil eder. Onun için mü'min "din başka ahlâk başkadır" diyemez. Pek çok İslâm ahlâkçısı, "vazife"yi (ahlâkî prensipler) "dinin yerine getirilmesini emir buyurduğu hayır" veya "dinin emirlerine uymak, yasaklarından kaçınmak" olarak tarif etmişlerdir (Çağrı, 2006: 109).

Öte taraftan ahlâkî fiiller her ne kadar irâdî ve ihtiyârî olsa da, bu durum ahlâkî vazifelerin keyfiliği neticesini vermez. Çünkü ahlâkî vazifeler, estetik zevkler gibi değildir. Bizler tat, renk, koku vs. estetik zevklerde seçme hususunda serbest olduğumuz halde ahlâkî vazifelerde seçme ve beğenme imkânına sahip değiliz (Çağrı, 2006: 158). Yani insan, herhangi bir ahlâkî vazife hakkında "bunu beğenmediğim için gereğini yerine getirmiyorum" diyemez.

İslâm Vazifenin Tatbiki İçin Güçlü Bir Ahlâkî Müeyyide/Yaptırım Gücü Öngörür

Müeyyide, insanı bir işi yapmaya veya terk etmeye zorlayan kanuni güç demektir. "Ahlâkî müeyyide" ise, ahlâk kanununun, ahlâkî fâil insanı, vazifelerini yerine getirmeye zorlayan gücü demektir (Ülken, 2001: 265; Çağrı, 2006: 156). Müeyyidenin varlığı, ahlâkî vazifenin "genellik" ve "bağlayıcılık" ideallerinin gerçekleşmesine büyük ölçüde yardımcı olur. Müeyyideden yoksun veya müeyyidesi zayıf ahlâkî anlayışlarda "ahlâkî vazife"nin yerine getirilmesi neredeyse imkânsızdır veya fertlerin isteklerine bırakılmış demektir. Sonunda lezzet veya elem gibi bir karşılık bulunmayan ahlâk düşüncesinde, ahlâkî prensipler bir şey ifade etmez. Vazifeyi vazife olduğu için yapanların varlığı da ahlâkî müeyyidelere ihtiyaç olmadığını göstermez (Ahmed Naim, 1992: 38; Güngör, 2000: 145). Diğer yandan insan, ahlâkî fiilleri yapıp yapmama da özgür değildir. Eğer öyle olsaydı ahlâkî fiillerin yapılmasını gerektiren hiçbir kuvvet olmayacak ve ahlâk alanı zorunlu bir alan olmaktan çıkacaktı. Halbuki iyilik yapmaya ve fenalıktan kaçınmaya kendimizi mecbur görüyoruz (Ülken, 2001: 265)

Ahlâkî ilkelerin belirlenmesi, önemli bir merhalelidir. Fakat ondan daha önemlisi bu ilkelerin sosyal hayata taşınmasıdır. Çünkü doğru davranış kurallarını bilen pek çok kimsenin bunları uygulamadığı hatta tersini yaptığı bilinen bir gerçektir. Buna göre, doğruların bilinmesi onların uygulanması için gerekli olsa da yeterli değildir. Zira ahlâk ilkeleri sadece buyurur, kınar, fakat insanı motive etmez ve ahlâklı kılmaz. Bu durumda insanı doğru davranışları yapmaya teşvik edecek, kötü davranışlardan da uzaklaştıracak bir güce

ihtiyaç vardır. İşte, bu ihtiyacı karşılamak üzere birtakım güçler ileri sürülmüştür. Genel olarak bunlar, “vicdan”, “cemiyet”, “kanun”, “Allah korkusu ve ahiret inancı”dır (Akseki, 2006: 133-143).

Vicdan, içimizdeki fitrî bir murakıp ve yön vericidir. O, yaptığımız kötü şeylerden dolayı bizi uyarır, kınar ve pişmanlık duygusuna sevkeder; iyilik yaptığımızda da içimizi huzurla doldurur. Fakat güzel ahlâk sahibi olmak ve kötülüklerden uzak durmak için vicdanın yaptırım gücü yeterli değildir. Bir kötülüğü işlemekten dolayı vicdanın kınamasını dikkate almayan pek çok kimse vardır.

Cemiyetin (kamuoyu); fertleri, iyilik yapmaya ve kötü işlerden uzak durmaya yönlendirdiği düşünülür. İyilik yaptığımızda kamuoyu tarafından takdir edileceğimizi, kötülük yaptığımızda da kınanacağımızı düşünürüz. Halbuki kamuoyu, sadece dışa yansıyan fiillere bakar, gizli yapılanlara veya açıktan yapıp da fiilin yapılmasına sebep olan maksat ve gayelere vakıf olamaz. Onun için kamuoyu çok kere aldatılabilir.

Hukukun daha açık ifadesiyle kanunların, ahlâkta yaptırım gücüne sahip olduğunu ileri sürenler vardır. Kanunlar, her ne kadar kötülükleri yapanlar için caydırıcı olsa da iyilik yapanları mükâfatlandırmamaktadır. Bu yönüyle “kanun”un, ahlâkî yaptırım gücü olması eksik kalmaktadır. Öte yandan kanunlar, açıktan yapılan kötülükleri cezalandırır, gizli yapılanları cezalandırmaz. Ayrıca insanların her hatasını kanunlarla cezalandırmak mümkün değildir. Kanunlar açık suç olan davranışları cezalandırırsa da meselâ anne-babaya isyanı, dosta ihaneti vs.’yi cezalandırmaz. Kanunlar, “cemiyet”te de olduğu gibi niyet ve kasıttan ziyade fiilin dış yüzüne bakar. Kanunlar, niyete nüfûz etmez, hâlbuki ahlâkî kanunlar, fiillerden çok niyete bakar. Ayrıca kanunlar bir “ağ”a benzer. Kanunlar ağa takılanları cezalandırır. Ağ delip geçenler ise ceza almaktan kurtulur. Pek çok nitelikli suç işleyen kimselerin, kanunların açıklarından faydalanarak cezadan kurtuldukları bilinen bir gerçektir. Ahlâkî müeyyide ise, bazen kanuni müeyyidenin yapamayacağını yapar. Pek çok suçlunun sırf vicdan azabı ve Allah korkusundan işlediği suçu itiraf ettiği bilinen bir gerçektir.

İslâm dini, yukarıda saydığımız müeyyideleri kabul eder ve bünyesinde barındırır. Fakat İslâm’a göre asıl önemli olan, yukarıdaki müeyyideleri tamamlayan ve ahlâkta da gerçek bir müeyyide hüviyetine sahip “Allah (Allah korkusu, takva) ve ahiret inancı” müeyyidesidir. Allah korkusu olmayan ve ahiret inancı bulunmayan kişiler, artık hiç kimseden korkmazlar. Böyle kimselerin nazarında ne kanun ne cemiyet ne de vicdanın bir saygınlığı vardır. Ayrıca mukaddesata inanmayan kimse, nefsî zevklerine aykırı olarak niçin fedakârlıkta bulunsun? Böyle biri için en büyük vazife, ihtiraslarını tatmin etmek, nefsinin arzularını yerine getirmek, mümkün oldukça dünyadan kâm almaktır. Böylelerinin nazarında vazife ve hak düşüncesi de manasızdır (Akseki, 2006: 139-141).

Din temelli ahlâk anlayışı, ahlâka, din dışı temelli ahlâk anlayışlarının hiçbirinin sağlayamayacağı bir boyut kazandırmaktadır. İşte bu boyut, hürmet edilen, sevgi ve korku objesi bulunan, emirlerine itaat edilen, mükemmel sıfatların hepsi kendinde varolan aşkın bir Zât’a yani Allah’a iman boyutudur (Kılıç, 1992: 163; Aydın, 1991: 202-203).

Allah ve ahiret inancının pek çok âyet⁶ ve hadiste⁷, ahlâkî müeyyide olarak vurgulandığı görülmüştür. Bu konuda örnek olmak üzere “*Ey iman edenler! Allah’a itaat edin. Resulü’ne*

ve sizden olan ulü'l-emre de itaat edin. Eğer Allah'a ve âhirete iman ediyorsanız, hakkında ihtilafa düştüğünüz meseleyi Allah'a ve Resulüne arzediniz. Böyle yapmanız hem daha hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir" (Nisâ 4/59) âyetini ve "Allah'a ve âhiret gününe iman eden kimse komşusuna eziyet etmesin (başka bir rivâyette "iyilik etsin" geçmektedir). Allah'a ve âhiret gününe iman eden kimse misafirine ikram etsin. Allah'a ve âhiret gününe iman eden kimse ya faydalı söz söylesin ya da sussun!" (Buhârî, Edeb, 31, 85, Rikâk, 23; Müslim, İman, 74, 75, 77) hadisini zikredebiliriz.

Bazı âyet-i kerîmelerde geçtiği üzere, Allah Teâlâ'nın, insanların gizli-açık herşeylerini, kalblerinden geçenleri, amellerini hangi niyetle yaptıklarını çok iyi bildiğinin vurgulanması da önemli bir yaptırım gücüdür⁸. Bu konuda "Bilmiyorlar mı ki Allah onların gizlediklerini de bilir, açıkladıklarını da?" (Bakara 2/77) ve "Oysa ki göklerde de, yerde de gerçek İlah ancak O'dur. O sizin gizlinizi de bilir, açığa vurduğunuzu da. O, hayır ve şer olarak ne kazanacağınızı da bilir" (En'am 6/3) âyetlerini zikredebiliriz. Bu durumda, herhangi bir işi ne maksatla yaptığını yani niyetini, içinden geçen düşüncesini, sırrını Allah'ın bildiği bilincinde olan bir insanın, amel ve niyetinin farklı olması düşünülemez. Görüldüğü gibi, İslâm, insanları, vazife yaparken riyadan uzak ve iyi niyetle yapmaya teşvik etmekte, böylece onları ahlâkî erdem ve kemâle ulaştırmaya çalışmaktadır.

Ahlâkın en önemli ilkelerinden biri de adaletin gerçekleşmesidir. Adalet, vazifeyi yerine getirene mükâfât, ihmâl edene ceza verilmek suretiyle gerçekleşir. Müeyyidenin olmadığı bir ahlâkî ekolde adaletin nasıl gerçekleşeceğinin izahı da bulunmamaktadır. Sırf bu yüzden din dışı ahlâkî ekollerin içinde en ileri seviyeye ulaşan Kant, kendi ahlâk düşüncesini tamamlamak için mutlak adaletin gerçekleşeceği ahireti, ruhun ölümsüzlüğünü ve Allah'ın varlığını kabul etmek zorunda kalmıştır (Kılıç, 1992: 157-159).

İslâm dininde iyilik yapanlara Cennet'in, kötülük yapanlara Cehennem'in vaad edilmesi de önemli bir yaptırım gücüdür. İslâm, ahlâkî emirlere uyma konusunda insanları en yüce ideale ulaştırmayı hedefler. Bu en yüce ideal, ahlâkî vazifelerin, sırf Allah'ın emri olduğunu kabul etmek ve O'nun rızasını kazanmak için onları yerine getirmektir. İslâm dininin hayrı yapana sevap va'detmesi, şerri yapana da ikab (ceza)'la tehdit etmesi, bu yüce ideale insanları ulaştırmanın basamaklarıdır. Çünkü insanlardan hemen en yüksek basamağa çıkmaları beklenemez. Bu durum tabiat kanunlarına da terstir. Nefis, vazife yaparken ilk önce kurtuluş ve mutluluk gibi maddî menfaatler arar. Sonra derece derece en yüksek ideale doğru yükselmeye çalışır. İşte, insanın tabiatındaki bu gerçeği nazara alan İslâm dini, insanları, iyilik yapmaları karşılığında sevabı, dolayısıyla Cennet'i vadederek iyilik yapmaya teşvik eder; kötülük yapanları da cehennemdeki ateşle korkutarak kötülüklerden sakındırır⁹. Fakat İslâmiyet bununla da yetinmemiş bu dünyada kötülük yapanlara da birtakım şer'î cezalar (had cezaları gibi) belirlemiştir.

6) İlgili âyet-i kerîmeler için bkz. Bakara 2/278; Mâide 5/57; A'raf 7/85; Enfâl 8/1; Nûr 24/2; Mütafifin 83/1-6.

7) İlgili hadisler için bkz. Müslim, Rada', 60, Buyu', 92; Tirmizî, Edeb, 43; Ebû Dâvûd, Nikâh, 43-44, Cihad, 131; Nesâî, Gusûl, 2, Menâsik, 111.

8) Bu hususla ilgili âyetler için bkz. Nisâ 4/135; Mâide 5/8; Hûd 11/5; Ra'd 13/10; Nahl 16/19, 23; Tâhâ 20/7; Yâsîn 36/76; Muhammed 47/26; Mümtehine 60/1; Teğâbün 64/4; Mülk 67/13; Târik 86/9.

9) İlgili âyetler için bkz. Bakara 2/195; A'raf 7/96; Tevbe 9/111; Nahl 16/41, 112, 128; Ankebût 29/40, 69; Secde 32/21; Ahzâb 33/70-71; Teğâbün 64/11; Talak 65/2-3, 4.

İslâm Ahlâkı Evrenseldir

Ahlâkın evrenselliği, ahlâkî ilke ve değerlerin her zaman ve mekânda, bütün toplumlarda herkes için geçerli ve bağlayıcı olması demektir. Ahlâkî değerlerin evrensel olup olmadığı mevzuu, öteden beri tartışıl agelmiş bir konudur. Kimileri ahlâkî değerlerin evrensel olduğunu, kimileri ise evrensel olmadığını, tarih boyu sürekli değiştiğini ve farklılaştığını öne sürmektedir (Arslan, 2010: 42-44).

Her ne kadar temel ahlâkî ilkeler, teorik olarak herkesçe kabul edilebilir olsa da pratikte durumun böyle olmadığı, ahlâkî anlayışların toplumdan topluma hatta fertten ferde farklılık arz ettiği, kiminin ahlâkî veya iyi bulduğunu bir başkasının ahlâk dışı veya kötü bulabildiğini görmekteyiz. Ahlâkî anlayışlar, zamana ve şartlara göre de değişiklik arz edebilmektedir. Bir dönem ahlâkî kabul edilen davranışlar, başka bir dönem ahlâkî görülmemektedir.

İslâm'da ise ahlâkî anlayış ve ahlâkî esaslar mutlakdır. Çünkü bu esaslar, mutlak bir Varlık'ın belirlediği kaide ve sınırlarla ortaya konulmuş olup şahıslara, zamana ve mekâna göre değişmez. Diğer ahlâkî ekollerde ise, ahlâkî prensiplerin evrenselliğinden bahsetmek mümkün değildir. Hâlbuki ahlâkî prensiplerin etkili olabilmesi, onların ancak evrensel bir hüviyete sahip olmalarıyla mümkündür. Evrensel bir hüviyete sahip olma da, ancak aşkın bir Varlık'la irtibat halinde bulunmakla gerçekleşebilir (Kılıç, 1992: 145, 157).

İslâm ahlâkının evrensel niteliğini destekleyen daha başka hususlar da vardır. İlk olarak, Allah Teâlâ bütün insanları, hayrı ve şerri anlayıp değerlendirebilecek ve doğru yolu seçebilecek bir kabiliyette yaratmıştır (Şems 91/7-10; Beled 90/8-10; İnsan 76/2-3; Ankebût 29/38). Öte taraftan insanda şer meyli de vardır. Buna karşı da Allah Teâlâ, insanlara hidayet yolunu gösterecek Peygamberler ve Kitaplar göndermiştir. İkinci olarak İslâm, kıyamete kadar bütün milletlere gönderilmiş bir dindir. Üçüncü olarak İslâm, bütün temel hak ve hürriyetleri (can, mal, din, akıl, nesil, şerefın korunması) ihtiva etmektedir (Arslan, 2010: 45-53).

İslâm Ahlâkı Umumi ve Kapsamlıdır

İslâm ahlâkı, sadece bir kitle veya seçkinler ahlâkı olmayıp, aksine maddî, zihnî, psikolojik bakımdan her seviyedeki insanın kaygı ve beklentilerini dikkate alan, ona içinde bulunduğu durumdan en iyiye ve en güzele doğru yükselme imkânı sağlayan en kapsamlı ve uyumlu bir ahlâktır (Draz, t.y.: 677; Çağrıcı, *DİA*: II, 2-3). Yine İslâm ahlâkı, insanın kendiyile, diğer insanlarla veya devletle olan ilişkilerini, yani bütün hal ve hareketlerini içine alması bakımından da kapsamlı bir özelliğe sahiptir. Bu açıdan hiçbir niyet, söz ve davranış, ahlâk dairesi dışında değildir. İslâm ahlâkının bu kapsamlılık özelliği, -ister semâvî olsun ister dünyevî- diğer hiçbir din veya sistemde bulunmamaktadır (Zeydan, 1430/2009: 86).

İslâm Ahlâkı Vazife Ahlâkıdır

Ahlâkî fiilin yani ödevin ne maksatla veya hangi sâikle yapılacağı konusu, ahlâk felsefesinde en çok tartışılan konulardan biridir. Bu konuda Kant'ın ortaya koyduğu ödev anlayışı, diğer ekoller içinde en ileri seviyede kabul edilen bir anlayıştır (Akseki, 2006: 47). Ona göre bir fiilin ahlâkî bir değer ifade etmesi için herhangi bir sâikle değil de ödev olduğu bilinciyle yapılmış olması gerekir. Yine ona göre bir fiil acı verse dahi ödev

olduğu için yerine getirilmeli veya zor durumda birisine bir ödev olduğu için yardım etmeli, fakat yardım etmekten duyacağımız zevk yardım yapmanın sâiki olmamalı (Akar-su, 1999: 88-89; Bertrand, 2001: 119). Kant, bu görüşleriyle diğer ahlâk ekolleri içinde en ileri seviyede kabul edilmesine rağmen büsbütün tenkitlerden de kurtulamamıştır¹⁰. Eğer Kant'ın bu ahlâk sistemi genel-geçer kabul edilecek olsaydı dünya lezzetsiz ve zevk alınmayan bir dünya olurdu. Bir insanın memnuniyetle, değil dostlarına yardım etmesi, yardıma muhtaç kimselere yardım etmesi, hatta onlara acıması ve şefkat göstermesi bile yasak olurdu. Aynı şekilde erdemli olmak değilse bile erdemde bir lezzet duymak yasak olurdu. Onun için meşhur şair F. Schiller: "Dostlarıma memnuniyetle hizmet ediyorum. Fakat bu hizmeti bir eğilime bağlı olarak yapıyorum ve böylece erdemli olmadığımdan dolayı ızdırap duyuyorum" diyerek Kant'ı bu anlayışından dolayı eleştirmiştir (Bertrand, 2001: 119-120).

İslâm, netice itibariyle fiillerin sırf Allah'ın emri olduğu için yapılmasını emreder. Böyle yapılan fiiller, Allah katında ve İslâm nazarında fiillerin en yücесidir. Fakat bu seviyeye herkes bir anda ulaşamaz. Onun için İslâm, insanları merhale merhale bu en yüce mertebeye yükseltmeye çalışır. Bu sebeble İslâm, en yüksek mertebeye çıkılırken basılan her bir basamağa, derecesine göre bir değer atfeder. Şöyle ki, İslâm'da ahlâkın gâyesi tek olmayıp bir gâyeler hiyerarşisi vardır. Bu hiyerarşinin en başında insanın fitrat-ı aslisinin korunması gelir. Yasaklanan davranışlardan (içki, kumar, zina gibi) uzak durmanın, emredilenleri de (ibadetler, güzel ahlâkî fiiller) yerine getirmenin kişinin maddî ve manevî varlığını koruduğu inkâr edilemez. Hiyerarşinin ikinci merhalesinde sosyal gâyeler bulunmaktadır. Ahlâkî fiiller her ne kadar ferdî gözüğe de bunların mutlaka toplumu ilgilendiren yönleri de vardır. İyi ve güzel ahlâklı fertlerden iyi ve güzel ahlâklı bir toplum meydana gelir. Ferdin iyi ahlâklı olması topluma fayda sağlarken kötü ahlâklı olması ise zarar verir. Hiyerarşinin üçüncü merhalesinde uhrevî saadet vardır. İslâm, iyilik yapanlara ebedî cennet vaad eder, kötülük yapanları da cehennem azabıyla tehdit eder. Hiyerarşinin en tepesinde, İslâm ahlâkının en yüksek gâyesi olan Allah rızası vardır.

İşte İslâm ahlâkının; ahlâkî emirlerin, Allah'ın emrini yerine getirmek ve O'nun rızasını kazanmak için yapılmasını en yüksek gâye olarak görmesi, onun bir "vazife ahlâkî" olduğunu gösterir (Akseki, 2006: 114, 120). Bu konuyla ilgili âyet-i kerimelerde "De ki: bana, din ve ibadetimi yalnız Allah'a has kılarak gönülden O'na kulluk etmem emredildi" (Zümer 39/11) ve "De ki: benim namazım da, her türlü ibadetim de, hayatım da, ölümüm de hep Rabbü'l-âlemin olan Allah'a aittir. Eşi ortağı yoktur O'nun. Bana verilen emir budur. O'na ilk teslim olan da benim" (En'am 6/162-163)¹¹ buyrulmakta, bir hadiste de "Allah ancak kendi rızası gözetilerek samimi bir niyetle yapılan ibadetleri kabul eder" (Nesâî, Cihad, 24) buyrulmaktadır.

10) Ahmed Hamdi Akseki, Kant'ın ödev ahlâkını izah ettikten sonra bu anlayışa yedi maddeyle itirazda bulunmaktadır. Bkz. Akseki, 2006: 51-56.

11) Allah rızasının en yüksek gâye olduğunu bildiren diğer âyet-i kerîmeler için bkz. Mâide 5/119; Tevbe 9/72.

İslâm Ahlâkında Aslanan Amel ve Niyet Bütünlüğüdür

İslâm'ın ahlâk konusunda önemle üzerinde durduğu husus, ahlâkın amelî-tatbîkî yönüdür. İslâm bilmekten daha çok bu bilginin tatbikata dökülmesine büyük önem verir¹². Fakat burada önemli olan, amellerin dışı bakan yönü ve fizikî hareketlerden ziyade bu amelleri yaparken kalb ve vicdanımızda taşıdığımız niyettir. Davranışlar, hangi niyetle yapılmışsa ona göre değer kazanır. Nitekim âyet-i kerîmede “*Kurbanlarımızın etleri ve kanları Allah’a ulaşmaz, fakat takvanız O’na ulaşır*” (Hac 22/37) buyrulmaktadır. Konuyla ilgili pek çok hadis-i şerif vardır. Bunlardan birinde Allah Teâlâ, “âlim desinler” diye ilim öğrenen (bir rivâyette: gösteriş için Kur’an okuyan), “cesur desinler” diye savaşarak şehid olan ve “falanca cömerttir” desinler diye infakta bulunan kişilerin yüzüstü sürülerek cehenneme atılmasını emretmiştir (Müslim, İmâret, 152; Tirmizî, Zühd, 48; Nesâî, Cihad, 22). Diğer bazı hadislerde de “Ameller niyetlere göredir, her kişiye niyet ettiğinin karşılığı vardır” (Buhârî, Bed’ü’l-vahy, 1) ve “Allah Teâlâ sizin bedenlerinize ve yüzlerinize değil, kalblerinize bakar” (Müslim, Birr, 33; İbni Mâce, Zühd, 9) buyrulmaktadır.

Sonuç

Yukarda ele aldığımız hususlara genel olarak baktığımızda diyebiliriz ki, İslâm ahlâkı, nazarî ve ilmî bakımdan kendi içinde oldukça sağlam ve tutarlı prensipler üzerine kurulmuştur. İslâm dini, diğer ahlâk ekollerinin geliştirdikleri ahlâkî prensiplerden hiçbirini ihmal etmemiş, onların bütün gereklerini akıllı-ahmak, zengin-fakir, âlim-cahil, ileri-geri bütün insanlar arasında aynı kuvvet ve nüfûzla uygulamıştır (Akseki, 2006: 64; Ahmed Naim, 1992: 35). Yine İslam getirdiği ahlak sistemi ile insanı bir bütün olarak ele almış; insanın kalbini, ruhunu, bedenini, içinde yaşadığı toplum ile ilgili münasebetlerini, varlık ile alakasını da ihmal etmemiştir. İslâm’da ahlâkî vazifelerin dinî hüviyeti, onların akli mahiyetini zedelememiş, bunun bir neticesi olarak İslâm dünyasında akıl ile din arasında hiçbir zaman çekişme ve çatışma olmamıştır.

Netice itibariyle İslâm dininin ahlâk anlayışı, diğer ahlâk ekollerine kıyasla daha sağlam, daha tutarlı, daha tesirli ve daha kapsamlıdır. Zira diğer ahlâk ekolleri, insanların kalplerine nüfûz edemediği halde İslâm ahlâkı, bütün insan tabakaları üzerinde asırlar boyu tesirli olmuş, makbul ve muteber bulunmuştur.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, (1416/1995-1421/2001). el-Müsned. ta’lik: Şuayb el-Arnaûd ve dğr. Beyrut, I-L (46-50. ciltler fihrist): Müessesetü’r-risâle.
- Ahmed Naîm, (1992). İslâm Ahlâkının Esasları. İstanbul: Bedir Yayınları.
- Akarsu, Bedia (1999). İmmenuel Kant’ın Ahlâk Felsefesi (Ahlâk Öğretileri – 2). İstanbul: İnkilâp Kitabevi.
- Akseki, Ahmed Hamdi (2006). Ahlâk İlmi ve İslâm Ahlâkı. Sad. Ali Arslan Aydın. İstanbul: Sistem Matbaacılık.

12) İlgili âyet ve hadisler için bkz. Bakara 2/44; Cuma 62/5; Buhârî, Edeb, 39, (Amellerin azalmasını kıyamet alameti sayılması); Dârimî, Mukaddime, 29, (mevkuf, hasen), (İnsan bilgisi ile amel etmedikçe sırf bilgi ile âlim olamaz), 34, (mevkuf, zayıf), (Öğrenin öğrenin, fakat öğrenince de amel edin); İmam Mâlik, Vasiyye, 7, (İnsanı sadece amelî yüceltir).

- Arslan, Hulusi (2010). “Ahlâkın Evrenselliği Açısından İslâm ve Modernizm”. İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Güz 2010/1(2) 41-60.
- Aydın, Mehmet S. (1991). Tanrı-Ahlâk İlişkisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bertrand, Alexis (2001). Ahlâk Felsefesi. Ankara: Akçağ yayınları.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî el-Cu'fî (1400). el-Câmiu's-sahîh. thk. Muhibbüddin el-Hatîb, terkîm: Muhammed Fuad Abdülbâkî, Yayına Hazırlayan: Kussy Muhibbüddin el-Hatîb. Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed (t.y.). Mu'cemu't-ta'rîfât. Kahire: Dâru'l-Fadîle.
- Çağrıçı, Mustafa (DİA). “Ahlâk”. II, 1. İstanbul.
- Çağrıçı, Mustafa (2006). Anahatlarıyla İslâm Ahlâkı. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrahmân ed-Dârimî (1421/2000). Sünen. Thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. Riyad, I-IV: Riyad: Dâru'l-Muğnî
- Draz, Muhammed Abdullah (t.y.). Düstürü'l-ahlâk fi'l-Kur'ân dirâsetün mukârinetün li'l-ahlâki'n-nazariyyeti fi'l-Kur'ân. Fransızca'dan Arapça'ya trc. ve thk. Abdussabûr Şâhîn. Müessesetü'r-risâle ve Dâru'l-buhûsi'l-ilmiyye.
- Ebû Dâvûd, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî (t.y.). Sünen. ta'lik: Muhammed Nâsirüddin el-Albânî. Riyad: Mektebetü'l-maarif.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (t.y.). İhyâu ulûmi'd-dîn. thk. Abdullah el-Hâlidî, Beyrut, I-V (5. cilt müllhak ve fihrist): Dâru'l-Erkâm.
- Güngör, Erol (2000). Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (t.y.). Sünen. ta'lik: Muhammed Nâsirüddin el-Albânî. Riyad: Mektebetü'l-maarif.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî el-İfrikî (1410/1990). Lisânü'l-Arap. Beyrut, I-XV: Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Esbahî el-Medenî (1406/1985). Muvatta'. tashih, terkîm, tahriç ve ta'lik: Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru'ihyâu't-turâsi'l-arabî.
- Kandemir, M. Yaşar (2005). Örneklerle İslâm Ahlâkı. İstanbul: Nesil.
- Kılıç, Recep (1992). Ahlâkın Dinî Temeli. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbüri, (1412/1991). el-Câmiu's-sahîh. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire, I-V (5. cilt fihrist). Kahire: Dâru'l-Hadîs.
- Nesâî, Ebû Abdîrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî (t.y.). Sünen. ta'lik: Muhammed Nâsirüddin el-Albânî. Riyad: Mektebetü'l-maarif.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (t.y.). Sünen. ta'lik: Muhammed Nâsirüddin el-Albânî. Riyad: Mektebetü'l-maarif.
- Ülken, Hilmi Ziya (2001). Ahlâk. İstanbul: Ülken yayınları.
- Zeydan, Abdulkerim (1430/2009). Usûlü'd-da've. Beyrut: Müessesetü'r-risâle.